

Ю. Пайда,

здобувач кафедри теорії та історії держави і права
Львівського державного університету внутрішніх справ

РЕЛІГІЙНІ НОРМИ В СИСТЕМІ НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Співвідношення права та релігії має неоднозначний і часто суперечливий характер. Намагання вирішити це протиріччя передбачає комплексне вивчення права та релігії як найважливіших соціальних регуляторів, що активно взаємодіють у процесі впливу на суспільні відносини в усіх основних сферах життєдіяльності людини й суспільства, в процесі належної реалізації суб'єктами своїх прав та обов'язків, що є визначальним чинником стану правопорядку й законності в суспільстві, рівня правової свідомості й культури населення.

Проблемі співвідношення права та релігії як основних сфер життєдіяльності людини та суспільства були присвячені праці таких учених, як С.С.Алексеев, В.І.Гойман, М.І.Козюбра, В.В.Копейчиков, С.Л.Лисенков, М.К.Маліков, В.С.Нерсесянц, П.М.Рабінович, Ю.С.Решетов та ін.

Мета даної статті полягає у дослідженні правових і релігійних норм, що виступають важливими соціальними регуляторами в житті суспільства і які, впливаючи на свідомість суб'єктів завдяки певним чином встановленим загальним правилам, еталонам поведінки, спонукають їх до правомірних дій.

Свобода віросповідання означає право людини на вибір релігійного навчання та безперешкодне відправлення культів і обрядів відповідно до цього навчання. Ця свобода, у суб'єктивному трактуванні, розуміється як особисте право людини. Рівнозначним є поняття свободи релігії, але воно ще означає й право на існування всіх релігій і можливість безперешкодного проповідання представниками кожної з них власних віровчень. Однак дуже часто всі зазначені терміни вживаються як

ідентичні. У міжнародному пакті про громадянські та політичні права свобода совісті та релігії об'єднується зі свободою думки, включаючи в себе «свободу мати або змінювати релігію або переконання на власний розсуд і свободу сповідати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічним або особливим порядком відправляти культу, здійснювати релігійні та ритуальні обряди та навчання. Ніхто не має права примусово приймати релігію або переконання за чужим вибором» (ст. 18) [1]. Конституція України проголошує: «Кожному гарантується свобода світогляду й віросповідання...» (ст. 35) [2]. Таке формулювання значною мірою відповідає підходам, визначеним у наведеній статті Міжнародного пакту. Свобода віросповідання докладно регламентується Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1990 р. [3]. Ряд положень Закону присвячений проблемам релігійного виховання. Закон усунув дискримінацію релігійних об'єднань. Певні гарантії свободи віросповідання закріплені в Кримінальному кодексі. Наприклад, перешкоджання здійсненню цієї свободи, поєднане з насильством над особистістю й рядом інших обставин, карається позбавленням волі. Водночас КК переслідує ті релігійні об'єднання, діяльність яких поєднана із заподіянням шкоди здоров'ю й моралі громадян, зі спонуканням до відмови від виконання громадських обов'язків або до вчинення протиправних дій.

У будь-якому суспільстві паралельно з нормами права існують і релігійні норми. Релігійними нормами називаються правила, установлені різними віросповіданнями, що обов'язкові для виконання

віруючими. Вони містяться в релігійних книгах (Старий завіт, Новий завіт, Коран, Сунна, Талмуд, релігійні книги буддистів тощо), у рішеннях зборів віруючих або духівництва (постанови соборів, колегій, конференцій), у працях авторитетних релігійних письменників. Цими нормами визначається порядок організації та діяльності релігійних об'єднань (громад, церков, груп віруючих тощо), регламентуються відправлення обрядів, порядок церковної служби. Ряд релігійних норм має моральне стримування (заповіді) [4].

В історії права були цілі епохи, коли багато релігійних норм мали юридичний характер, регулювали деякі політичні, державні, цивільно-правові, процесуальні, шлюбно-сімейні й інші відносини. У ряді сучасних ісламських країн Коран («арабський суддебник») і Сунна (основа релігійних, правових і моральних норм) регулюють всі сторони життя мусульманина і визначають «правильний шлях до мети» (шаріат). В Україні на початку ХХ ст. ряд шлюбно-сімейних і деяких інших норм, визнаний і встановлений православною церквою («канонічне право»), був складовою правової системи. Після відділення церкви від держави ці норми втратили юридичний характер.

Установлювані будь-якою релігією правила поведінки є особливим видом соціальних норм — релігійні норми, а не компонентом моральності, права або будь-яких інших соціальних систем. Говорячи про релігійну норму, варто мати на увазі, що правило поведінки — це лише одна з її складових. Крім того, норма включає вказівки на священне джерело правила поведінки й на надприродні засоби його забезпечення. Для Біблії, Корану, Талмуду та інших священних книг характерне розмежування складових релігійних норм, відсутність у багатьох із них індивідуальної санкції, що й породжує необґрунтоване ототожнення «вірша», в якому викладається лише правило поведінки, з усією релігійною нормою. Релігійні норми мають усі необхідні ознаки соціальної норми, це правила поведінки людей, які належать до сфери релігійного культу, сімейних

і інших суспільних відносин. Релігійна норма, як і інші соціальні норми, має загальний характер, що проявляється в наступному:

— релігійна норма виступає як зразок поведінки віруючих людей у тій або іншій ситуації, як еталон певних відносин;

— приписи певної норми стосуються не конкретного індивіда, а широкого кола людей, послідовників цієї релігії (членів церкви, релігійних організацій) або їх частини (священнослужителів, мирян тощо).

Передбачаючи конкретні варіанти поведінки в типових життєвих ситуаціях, релігійні норми впливають на свободу й свідомість людей, формують їх соціальну поведінку й тим самим регулюють відповідні суспільні відносини, що проявляються, насамперед, у діях або бездіяльності їх учасників. Одна зі специфічних особливостей цих норм полягає в тому, що вони регулюють і такі відносини, котрі перебувають поза сферою впливу інших соціальних норм, — відносини, що виникають при відправленні культу.

Релігійні норми здебільшого мають авторитарний характер, формулюються як веління, що необхідно виконувати всупереч вимогам будь-яких інших норм, навіть до прямої заборони дії останніх. Кожна релігія, посилаючись на свободу надприродних чинностей і істот, жадає від своїх послідовників сліпої дисципліни, неухильного дотримання своїх приписів. Релігійні норми повинні виконуватися, незважаючи на невідповідність їх вказівок поглядам, бажанням віруючих. Ці норми відрізняються від моральних, правових і інших соціальних норм, насамперед, тим, що мають у своїй основі релігійні, а не будь-які інші ідеї, нерозривно пов'язані з вірою в надприродне. Релігійні норми розглядаються віруючими як веління надприродних факторів або їх представників на землі — верховних служителів культу. У первісних релігіях творцями й охоронцями релігійних приписів і заборон вважалися тотемічні предки. Потім як джерело релігійних правил поведінки виступали

божества й, нарешті, у монотеїстичних релігіях — бог. У «священних» книгах різних релігій релігійні норми формулюються як божественні веління. У Біблії, наприклад, вони йменуються заповідями, веліннями, уставами, законами бога, підкреслюється їх святість. Церковні правила видаються богословами для конкретизації «законів божих».

Однак зв'язок релігійних норм з релігійними ідеями не завжди помітний. Не в усіх релігійних приписах міститься вказівка на їх священне походження. У таких випадках про наявність зазначеного зв'язку свідчать специфічні цінності забезпечення виконання релігійних приписів: погроза надприродною карою й обіцянка нагороди від надприродних об'єктів. Виконання релігійних норм забезпечується також покараннями, застосовуваними до порушника священнослужителями (церковне покарання). З виникненням держави й права до цього додається кримінальне покарання за так звані релігійні злочини, а потім і несприятливі цивільно-правові наслідки у випадках недотримання деяких релігійних норм.

Співвідношення релігії та права в умовах сучасної демократичної держави характеризується певними рисами. Більшість культових і організаційно-функціональних норм, що регламентують внутрішньоцерковну діяльність, нейтральні щодо права з огляду на те, що регулюють суспільні відносини, які не належать до сфери правового регулювання. Проте певна частина релігійних норм має своїм об'єктом ті самі суспільні відносини, що й право, які належать не тільки до внутрішньоцерковної сфери (наприклад, відносини, що виникають при створенні релігійних об'єднань, між віруючими регулюються виконавчими органами держави, а не служителями культу), а й до різних сфер суспільного життя, оскільки деякі конфесійні організації намагаються у своїй діяльності вийти за межі задоволення релігійних потреб громадян. У цих випадках діє закономірність, характерна для співвідношення правових норм із соціальними нормами поперед-

ніх формацій, що продовжують діяти в суспільстві (звичаї, моральні й релігійні норми): якщо останні не суперечать правовим приписам, право не перешкоджає їх функціонуванню. В іншому випадку — верховенство закону над будь-якими іншими соціальними нормами, адже право забороняє громадянам дотримуватися приписів, що суперечать Конституції. Терпиме ставлення до соціальних норм, що орієнтує громадян на протиправну поведінку, є несумісним із принципами законності. Задоволення релігійних потреб віруючих неможливе без юридичних норм, що надають необхідні права релігійним організаціям, служителям культу і віруючим громадянам. Проголошення відділення церкви від держави й школи від церкви залишилося б простою декларацією, якби воно не підкріплювалося сукупністю правових норм, що встановлюють певний порядок взаємин між релігійними організаціями, суспільством і державою.

Визначальне значення в цивілізованій системі нормативного регулювання суспільства має глибокий взаємозв'язок моралі й права. Право під кутом зору цього взаємозв'язку може бути охарактеризоване як форма інституціалізації, реального втілення в життя принципу справедливості. Право й мораль — самостійні нормативно-регулятивні утворення, кожне з яких має свою особливу цінність. Більше того, за природою й походженням вони взагалі перебувають у різних площинах.

Мораль — невід'ємна сторона духовного життя людей. Тому в моралі функція регулювання та її роль як духовного фактора неподільні. Моральні норми формуються у процесі утвердження, розвитку моральних поглядів, що, по суті, є їх нормативним втіленням. Невіддільні від самої поведінки людей, вони опосередковують цю поведінку зсередини в тій мірі, в якій запроваджувалися в суспільну свідомість. Самі по собі моральні норми не мали б потреби в такій інституціалізації, коли б вони виступали у вигляді особливого інституційного феномена, і, отже, у принципі їм не потрібне ані формальне закріплення,

ані забезпечення організованою примусовою чинністю. Вони діють через оцінювання вчинків людей, через механізм суспільної думки. Цілком зрозуміло, що в суспільстві зі складною соціальною структурою мораль якісно різноманітна і з правом багатогранно взаємодіє пануюча мораль: саме вона у праві (у процесі правотворення та при правозастосуванні) і виступають тим каналом, через який до юридичної сфери проникають морально опосередковані потреби соціального життя.

Право ж, хоча й належить до сфери духовного життя людей, є, по суті, зовні об'єктивованим інституційним соціальним регулятором, що здатний опосередковувати найрізноманітніші відносини, якщо вони піддавалися зовнішньому контролю й забезпечувалися державно-примусовими заходами. Цей регулятор за допомогою особливих, тільки йому притаманних цінностей гарантує організованість, упорядкованість суспільних відносин в умовах цивілізації. Отже, право й мораль при всій їх глибокій єдності — явища, що в рамках єдиної нормативної системи регулювання не перебувають в одному ряді. Вони не можуть бути в такому прямолинійному зв'язку, коли одне (мораль) є основним і вихідним, а інше (право) — похідним і залежним. Право й мораль — два своєрідні, самостійні інститути соціального регулювання, вони взаємодіють, але взаємодіють саме як особливі, суверенні явища, кожне з яких при опосередкуванні суспільних відносин виконує свої особливі функції та має свою особливу цінність [5]. Прийнято вважати, що право — суворий регулятор, а мораль — більш м'який, не настільки суворий, у більшій мірі відповідний духовним началам у житті людей і тому має серйозну перспективу в своєму існуванні та в розвитку суспільства. При такій оцінці моралі і права, безсумнівно, правильним є те, що для права дійсно характерна найбільш висока, так би мовити, гранична (для сфери духовного життя) зовнішня об'єктивізація, інституціалізація, а значить, і більша чіткість і формалізованість регулювання, що

концентрує на державно-примусових заходах впливу. Звернемося тепер до найістотнішого моменту взаємозв'язку права й моралі. Він полягає в тому, що при всій самостійності права й моралі вони все-таки перебувають у глибокій єдності. Із цього погляду право повинне бути морально обґрунтованим, мати свого роду легітимацію з позицій пануючої, загальноприйнятої моралі. Розглянемо такий принциповий сутнісний момент. Право покликане втілити, актуалізувати, зробити реальною одну з вищих моральних цінностей, що має загальноцивілізаційне значення, — справедливість. Не випадково, що саме категорії «право», «правда», «справедливість» на всіх етапах цивілізації розглядалися як єдине, нероздільне. Із цих позицій цілком обґрунтовано бачити в праві нормативно закріплену справедливість [6]. Ця характеристика права настільки істотна, що при висвітленні його загальних параметрів, його суті зазначену характеристику потрібно розглядати як явища цивілізації й культури, не тільки як втілення високої впорядкованості й гарантія свободи автономної особистості, але й як втілення одного з вищих моральних принципів — справедливості. Характеристика права як явища моралі має загальносвітоглядне, загальнотеоретичне значення, покликане доповнити раніше викладені положення, сформульовані з позицій цивілізації й культури. Ідеологічні, нормативно-організаційні форми виступають способом відомої інституціалізації відповідних форм суспільної свідомості, пов'язаних з об'єктивними вимогами суспільства в умовах цивілізації та їх безпосередньо соціальних прав [7].

Соціальні норми досить різноманітні. За своїм змістом, опосередковуваними ними соціальними цінностями вони можуть бути розділені на економічні, політичні, культурні, естетичні тощо. Класифікація норм за регулятивними особливостями пов'язана з рівнем їх інституціалізації та зі співвіднесенням їх із суспільною свідомістю. Соціальні норми можуть бути класифіковані за чотирма стійкими групами: правові норми, норми

моралі (моральності), корпоративні норми, норми-звичаї, релігійні норми. Крім того, при певних соціальних умовах можливе формування змішаних нормативних структур, таких, наприклад, як релігійні норми, що поєднують ознаки моральних і корпоративних норм.

Взаємини між церквою і державою багато в чому визначаються рівнем соціально-економічного розвитку країни, історичними традиціями, що склалися в суспільстві. Можливі кілька моделей таких взаємин. В умовах демократичної держави державно-церковні відносини регулюються на конституційному рівні: рівноправність усіх релігій і церков, свобода совісті й віросповідання тощо. За цих умов церква відділена від держави, а школа — від церкви, заборонена дискримінація на релігійному ґрунті, відсутні привілеї, пов'язані зі сповіданням тієї або іншої релігії, церква виступає охоронцем культурних, історичних і моральних традицій народу.

При тоталітарних і авторитарних режимах можна виділити три основні моделі відносин церкви й держави:

а) держава переслідує через релігійні підстави віруючих, як це було до 1967 р. в Албанії, і забороняє будь-які форми релігійних проявів;

б) держава визнає релігію й церкву як основу державної влади (Саудівська Аравія, Пакистан, Іран), іслам у цих країнах визнаний державною релігією, а норми шариату застосовуються для регулювання різних сторін суспільного життя;

в) церква перебуває в прямій конфронтації з державою, проводить антидержавну кампанію, що ґрунтується на релігійних нормах. Така ситуація виникла в Латинській Америці в середині 60-х рр. ХХ ст. [8].

Статус релігійних об'єднань регулюється конституційним законодавством, більшість конституцій фіксує відділення церкви від держави, визнає релігію винятково приватною справою людини. Проте в окремих країнах, наприклад, у Греції, Болгарії, Великобританії, відзначається особливе становище релігії й церкви. Англійську церкву в

Англиї та пресвітеріанську в Шотландії очолює британський монарх, який призначає на вищі церковні посади й впливає на церковну політику. У Франції відповідно до спеціального закону про відділення церкви від держави остання не визнає й не субсидіює жодну церкву, не оплачує працю її служителів, у місцях, призначених для релігійних служб, забороняється проведення політичних зборів [9, 57]. Можливе існування договірних відносин між державою й церквою як в Італії. У цій країні відносини між державою та церквою ґрунтуються на нормі Конституції й спеціальній угоді. Стаття 7 Конституції цієї країни закріплює положення про незалежність і суверенність держави й церкви, кожної у своїй сфері, а їх відносини регулюються Латеранськими угодами 1929 р. [9, 74]. Однак в інших державах існує практика фінансової підтримки церкви з державного бюджету, а на релігійні об'єднання поширюється статус суспільних об'єднань.

Водночас, норми, установлені релігійними організаціями, перетинаються з чинним правом у ряді суспільних відносин. Конституція створює правову основу діяльності релігійних організацій, гарантуючи кожному свободу совісті, включаючи право вільно сповідати індивідуально або разом з іншими будь-яку релігію або не сповідати жодну, вільно обирати та розповсюджувати релігійні та інші переконання та діяти відповідно до них. Релігійним об'єднанням надається статус юридичної особи. Вони мають право утримувати храми, молитовні, навчальні заклади, культове й інше майно, необхідне для релігійних цілей. Норми, що містяться в уставах відповідних юридичних осіб, визначають їх правоздатність і дієздатність, мають юридичний характер.

Громадянину України надане право заміни військової служби виконанням альтернативної служби, якщо несення військової служби суперечить його переконанням або віросповіданню. Віруючі мають можливість безперешкодно проводити релігійні обряди, пов'язані зі вступом до шлюбу, народженням дити-

ни, її повноліттям, з похоронами близьких тощо, однак юридичне значення у зв'язку із цими подіями мають лише документи, отримані в органах запису актів громадянського стану або інших державних органів, правочинних видавати такі документи.

Деякі релігійні свята офіційно визнані державою з урахуванням історичних традицій. Однак складність полягає в тому, що у світській державі, де багато релігій, що відзначають різні святкові дні й дати, практично неможливо офіційно визначити спільні для всіх віруючих і невіруючих релігійні святкові дні.

Підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що правові та релігійні норми можуть вільно співіснувати в суспільстві, у законодавстві, у правовій практиці. Розвиток, становлення, конкуренція та співвідношення норм релігії відбуваються паралельно з правовими нормами. Велике значення має історичний фактор розвитку державно-церковних відносин, саме він визначає напрямки взаємодії цих норм. Соціальні норми відрізняються своєю різноманітністю. Серед соціальних норм великий вплив на право здійснює мораль, але остання, у свою чергу, не має чіткого закріплення як правові норми в законодавчій сфері та як релігійні норми в релігійних книгах і канонічному праві. Мораль, у свою чергу, підтримується громадською думкою та суспільним осудом як мірою забезпечення покарання.

Ключові слова: право, релігія, громадянське суспільство, духовне життя суспільства, правова норма, релігійна норма, соціальна система, соціальна поведінка, співвідношення релігії та права, моральні норми.

Стаття присвячена розкриттю співвідношення права та релігії як ціннісно-нормативних систем особливого роду, що відрізняються одна від одної за різними критеріями: способом встановлення, забезпечення, санкціонування тощо, що і розкриває їхній самобутній характер.

Статья посвящена раскрытию соотношения права и религии как ценностно-нормативных систем особого рода, которые отличаются друг от друга по разным критериям: способу установления, обеспечения, санкционирования и т.д., и раскрывает их самобытный характер.

The article deals with the analysis of law and religion as the special axiological and normative systems, which differ by various criteria: methods of establishment, guaranteeing, authorization etc., and reveals their original character.

Література

1. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU66003U.html
2. Конституція України від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
3. Про свободу совісті та релігійні організації [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=987-12>
4. Бочарова С. Н. Роль общественных объединений в защите прав человека // Вестник Московского университета. Сер. Право. — 1997. — № 1. — С. 98.
5. Малинова И. П. Философия права (от метафизики к герменевтике) / И. П. Малинова. — Екатеринбург, 1995. — С. 86.
6. Лившиц Р. З. Право и закон в социалистическом правовом государстве // Советское государство и право. — 1989. — № 3. — С. 17.
7. Кочетков А. П. Гражданское общество: проблемы исследования и перспективы развития // Вестник Московского университета. Сер. Политические науки. — 1998. — № 4. — С. 85–88.
8. Токарев С. Л. Религия в истории народов мира / С. Л. Токарев. — М., 2004. — С. 548–549.
9. Законодавство в сфері релігії. — Х., 2006. — 158 с.